

Ракурсы прочтения

F. Dostojevskio pogrindžio žmogus ir jo priekaištai modernybei

Dainius Genys

Andrejaus Sacharovo demokratijos plėtros tyrimų centras
Edukologijos tyrimų institutas
Vytauto Didžiojo Universitetas
Andrei Sakharov Research Centre for Democratic Development
Educational Research Institute
Vytautas Magnus University
E-mail: dainius.genys@vdu.lt
ORCID 0000-0003-1224-0127

Anotacija. Rašytojo Fiodoro Dostojevskio (1821–1881) talentas jau šimtmečiais tarnauja kaip įkvėpimo šaltinis skirtingų disciplinų tyrinėtojams, atverdamas neišsemiamus žmogaus egzistencijos pažinimo kelius. Simbolinė straipsnio potekstė – bandymas pritaikyti sociologinę vaizduotę grožinės literatūros kūrinio aptarimui, rekonstruojant ir konceptualizuojant autoriaus nuostatas modernizacijos atžvilgiu. Akademinė intriga plaukia iš klausimo – kaip modernizacija veikia žmogaus savivoką ir kaip žmogus jaučiasi naujoje visuomenėje? Bandoma konceptualizuoti Dostojevskio išryškintą konfliktą tarp pogrindžio žmogaus ir jį tramdančių socialinių determinantų. Pasitelkus sisteminę ir lyginamąją analizę, straipsnyje, remiantis „Užrašais iš pogrindžio“, išryškinama Dostojevskio modernizacijos samprata, kuri aptariama platesniame socialinių mąstytojų (E. Durkheimo, Z. Baumano, V. Kavolio, Č. Teiloro, R. Ingleharto, A. Giddenso ir kt.) idėjų kontekste.

Reikšminiai žodžiai: Dostojevskis, modernybė, kultūra, žmogaus vertė, visuomenė.

F. Dostoevsky's Underground Man and His Accusations to Modernity

Abstract. Fyodor Dostoevsky's literary art has served for centuries as a source of inspiration for scholars of different disciplines, opening up inexhaustible avenues of insight into human existence. The symbolic subtext of the article is an attempt to apply sociological imagination to the review of a literatural masterpiece, reconstructing and conceptualizing the author's attitudes towards modernization. The academic intrigue stems from the question – how does modernization define a person and how does a person feel in a new society? Dostoevsky's prominent conflict between the underground man and the social determinants that oppress him is conceptualized from sociological point of view. Through systematic and comparative analysis, the article also highlights Dostoevsky's attitude to modernization, which is discussed in the broader context of ideas in E. Durkheim's, Z. Bauman's, V. Kavolis's, Ch. Taylor's, R. Inglehart's, A. Giddens's, etc. works.

Keywords: Dostoevsky, modernity, culture, human value, society.

Received: 22/02/2022. Accepted: 07/07/2022

Copyright © 2022 Dainius Genys. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Подпольный человек Ф. Достоевского и его упреки в адрес современности

Анотация. Талант Федора Достоевского на протяжении веков служил источником вдохновения для ученых самых различных дисциплин, открывая разнообразные пути к пониманию человеческого бытия. Символический подтекст статьи – попытка использовать социологическое воображение при обсуждении художественного произведения для того, чтобы реконструировать и концептуализировать отношение автора текста к модернизации. Академическая интрига проистекает из вопроса: как модернизация влияет на самопонимание человека, и как он себя чувствует в новом обществе? Подчеркнутый Достоевским конфликт между подпольным человеком и угнетающими его социальными детерминантами концептуализируется с социологической точки зрения. Посредством системного и сравнительного анализа, с опорой на «Записки из подполья», в статье освещается отношение Достоевского к модернизации, которое рассматривается в достаточно широком контексте идей социальных мыслителей (Э. Дюркгейма, З. Баумана, В. Каволиса, Ч. Тейлора, Р. Инглхарта, Э. Гидденса и др.).

Ключевые слова: Достоевский, современность/модерность, культура, ценность человека, общество.

Įvadas

Žmogaus autentiškumo, vertės ir prasmės temos jau pačioje modernybės aušroje imtos analizuoti naujosios – racionalios – tvarkos kontekste. Štai E. Durkheimas nuspėjo, kad nepaisant totalizuojančio modernybės poveikio, visada atsiras tam tikros visuomenės grupės ar paskiri individai, kurie nepaklus dominuojantiems imperatyvams, tačiau kurie bus priversti susidurti su augančia modernybės galia (Nisbet 2000, 137–145; 434–440). Durkheimas suprato visuomenės įvairumą ir bet kokios sistemos ribotumą bei šios priešpriešos akivaizdoje eventualiai bręstančius konfliktus, tačiau bet kokią pasipriešinimą moderniai tvarkai jis interpretavo kaip archajišką (Durkheim 2001).

Fiodoras Dostojevskis taip pat atliepė savo amžininkų, didžiųjų socialinių mąstytojų rūpestį – įminti socialinės normos vaidmenį ir reikšmę modernėjančioje visuomenėje, tačiau siūlo gerokai kitokią modernizacijos ir jos poveikio žmogui interpretaciją. Kaip jau yra pastebėta, rašytojui dvasingumo praradimas moderniam pasaulyje yra ne tik individo, bet ir visuomenės problema, kelianti savęs naikavimo pavojų šiuolaikinei civilizacijai (Panin 2016, 117).

Filosofas E. Levinas, kuriam Dostojevskis padarė didelę įtaką¹, kitados svarstydamas XIX a. suvešėjusią sociumo idėją ir įvertindamas didžiųjų to meto sociologų idėjas išsakė tokį apibendrinimą: „E. Durkheimui, M. Weberiui ar K. Marksui labiau rūpėjo iškelti sociumą kaip naują žmogaus būties plotmę pranokstančią žmogaus psichiką, tarsi kolektyvinių vaizdinių plotmė, energingai apibrėžta ir atverianti pačiame individualiame gyvenime dvasios matmenį, kuriame individas apskritai pripažįstamas ir netgi išlaisvinamas“ (Levinas 1994, 18). Bendra sociologus persmelkianti idėja buvo ta, jog sociumas nėra redukuojamas į individualių psichologijų sumą. Tuo tarpu Dostojevskiui, priešingai, labiau rūpėjo žmogaus būties lygmuo (t. y., žmogaus būties neredukuojamumas į sociumą) ir jo likimas naujojoje santvarkoje. Anot L. Harrisono vienas iš pagrindinių Dostojevskio rūpesčių yra modernumo krizė ir kad jis dramatiuoja šiuolaikinio savęs konfliktus, pavaiz-

¹ Plačiau žr. (Baranova 2004).

duodamas dinamišką, transformuojančią psichikos prigimtį. Dostojevskio kūrybos esmė, pasak Harrisono, yra istorija apie susiskaldžiusį XIX a. žmogų, patalpintą į sekuliarizuotos kultūros „pogrindį“ (Harrison 2016).

Šio straipsnio akademinė intriga išplaukia iš klausimo, kuris buvo svarbus Dostojevskui ir yra atpažįstamas kūryboje – kaip modernizacija veikia žmogaus savivoką ir kaip žmogus jaučiasi naujoje visuomenėje. Anot M. Bachtino (Bachtin 1996, 9–10), Dostojevskio tekstai yra itin polifoniški, pasiduodantys gerokai skirtingoms interpretacijoms priklausomai nuo pradinio žiūros taško. Skaitydami jo kūrinius, darbo turi ne tik literatūrologai, bet ir filosofai, psichologai, kultūrologai, sociologai ir t.t. Šiame straipsnyje bandoma sukalibruoti sociologinio žvilgsnio produktyvumą nagrinėjant Dostojevskio kūrybą. Atitinkamai, straipsnyje keliamas tikslas – konceptualizuoti Dostojevskio išryškintą konfliktą (remiantis „Užrašais iš pogrindžio“) tarp pogrindžio žmogaus ir jį tramdančių socialinių determinantų, kartu nužymint autoriaus požiūrį į modernizaciją.

Sociologizuoti Dostojevskį arba sociologinio pažinimo ribų plėtimas

Bandymų politizuoti, sociologizuoti ir filosofuoti Dostojevskio kūrinius Lietuvoje būta ne vieno. Paminėtini A. Maceina, A. Štomas, V. Kavolis, L. Donskis, G. Mažeikis, A. Jokubaitis. Galima sakyti, kad Maceinos pradėta Dostojevskio filosofinės minties nagrinėjimo tradicija išliko gyvybinga iki šių dienų. Rašytojo kūryba dažniausiai aptarta žmogaus būties, krikščioniškos moralės aspektais, o pastaruoju metu dažniau linkstama svarstyti Dostojevskio kūrybos ir politikos (Jokubaitis 2019) ar net ekonomikos sąsajas (Kiseliūtė 2020). Paminėtinas svarus lietuvių literatūrologių D. Beržaitės (Beržaitė 2013) ir E. Červinskienės (Červinskienė 2004) indėlis, nušviečiantis Dostojevskio kūrybą. Tačiau vis dar trūksta sociologinio žvilgsnio, atveriančio dar nepažintus autoriaus kūrybos interpretacijos kampus, kaip kad diskutuojančio modernybės pasekmes žmogui ir visuomenei, ypatingai kontekstualizuojant rašytojo mintis platesniame nūdienos laikmečio kontekste.

V. Kavolis buvo vienas pirmųjų lietuvių kuris ne tik siekė aptarti modernybės įtaką individui bet ir pasiūlė produktyvius Dostojevskio kūrybos aptarimo metodologinius metmenis. Legendiniame straipsnyje² aptardamas modernizacijos poveikio individui bruožus, Kavolis išryškino dvi pagrindines kryptis: iš vienos pusės, racionalizaciją, iš kitos – impulso atpalaidavimą. Sociologo, panašiai kaip ir rašytojo, kuriama moderna žmogaus charakterio interpretacija remiasi prielaida, kad modernėjant įtampa tarp racionaliujų ir impulsyviųjų asmenybės elementų stiprėja³. Kavolio pasiūlytas Dostojevskio

² „Modernistika ir jos pagrindis“ (Kavolis 1970). Panašu, jog šiuo straipsniu jis ne tik atidavė pagarbą Dostojevskui, bet visas jo metodologinis konstruktas buvo paveiktas rašytojo įtakos, tiesa įvilktas į sociologinę paradigmą ir persmeltas *kavoliškos* analitinės disciplinos.

³ Anot sociologo, veikiamas socialinio kitimo tendencijų, asmuo į jas, – kaip ir į bet ką kita, – gali reaguoti dvejopai: arba jas „priimti“, arba „atmesti“. Asmenybė gali leistis tiesiogiai formuojama savo aplinkos, tarsi tapti kintančios visuomenės veidrodžiu (tokį žmogų Kavolis vadino modernistine asmenybe), bet ir pasidaryti visiškai socialinio kitimo tendencijų priešingybę (tokį žmogų – pagrindine asmenybe). Teorizuodamas iš gerokai vėlesnio laikmečio, Kavolis atpažino, jog tokia dviejų kraštutinių polių tipologija neapėpia visuomenės įvairovės bei galimų reakcijų, todėl jis išskiria ir trečią tipą – post-modernią asmenybę, kuri įvardinama kaip labiausiai perspektyvi ir geistina (Kavolis 1970, 76). Tačiau XIX a. vid. tokiu asmenybės tipu nė nekvepėjo, kita vertus, šiandien ji suvokiama gerokai kitaip nei siūlė Kavolis.

kūrybos analitinis žvilgsnis parankus dar ir tuo, jog padeda distiliuoti konceptualias autoriaus nuostatas meistriškai išvystytas jo kūryboje. Kavolio (1998) įsitikinimu, literatūros kūriniai žmogaus patirtį nušviečia patikimiau už teorinius ar norminius dokumentus. Jis pats grožiniais tekstais remiasi it pagrindine empirine medžiaga (pvz., knygos „Epochų signalūros“, „Nužemintųjų generacija“), tuo tarpu klasikinei sociologijai artimesnius socialinius faktus tarsi nustumia į antrą planą. Tokia pastanga susišaukia su kito sociologo, amerikiečio A. Abbotto bandymu plėtoti sociologijos poetiką siekiant įtraukti poetinę, literatūrinę kalbą į tai, kas vadinama sociologiniu pažinimu⁴.

Kaip kitados yra išsireiškusi prof. V. Daujotytė „sociologija slypi pačioje literatūroje, nes literatūroje slypi gyvenimas“ (Diskusija 2009, 143–153). Remiantis tokiu požiūriu galime teigti, kad sociologinis pažinimas gali būti atveriamas ne tik sistemiškai analizuojant sociumą, bet ir literatūros kūrinyje rezonuojančioje socialinės tikrovės vaizdavimo gelmėje. Kaip antai, susiejant visuomenėje dominuojančius pasaulėžiūrinius imperatyvus su platesniais žmonijos egzistenciniais klausimais per konkrečius jų pasekmių vingius autorius sukurto herojaus (ar antiherojaus) likimui. Literatūrinėmis priemonėmis išplėtotos kritikos poveikis ir galia slypi ne analitiškume, bet paveikume, t. y., emociniame patyrimo kurį išgyvename skaitydami vaizdingus pavyzdžius, metaforas, susitapatindami su personažų išgyvenimais ir patiriamais sunkumais, susimąstydami apie prasmės klausimus⁵.

Būtent šiame kontekste išryškėja Dostojevskio kūrybos poveikumas (šiuo atveju – modernizmo kritika), kuomet jo personažai susiduria su išoriniu pasauliu, su įvairiausiomis visuotinai priimtomis normomis, ir kokį atsaką jie pateikia. Anot Bachtino, „Dostojevskio pasaulis labai personalizuotas. Kiekvieną mintį jis suvokia ir vaizduoja kaip asmenybės poziciją“ (Bachtin 1996, 14). Tačiau kaip taikliai pastebi kritikas, analizuoti Dostojevskį konkrečiu aspektu, yra rizikingas iššūkis, mat „išimta iš sąmonių, kurios pilnos įvykių, sąveikos ir įsprausta į sisteminių-monologinį kontekstą, kad ir koks dialektiškas jis būtų, idėja neišvengiamai praranda savo savitumą ir tampa nevykusiu filosofiniu teiginiu“ (ten pat).

Gvildendamas savųjų personažų likimus, autorius atskleidžia subjektyvios (psichologinės) ir objektyvios (socialinės) tikrovės susidūrimų poveikį žmogaus patirčiai ir tapatybei. Nagrinėjant individualų nepasitenkinimą ar net priešišką objektyvios realybės atžvilgiu ima ryškėti labai praktiškos ir apčiuopiamos to pasekmės žmogaus dvasinei sveikatai. Taigi, priešingai nei mokslas, literatūroje įtampa tarp objektyvios ir subjektyvios tikrovės

⁴ A. Abbotas ieškojo būdų kaip pažinti žmonijos būtį visiškai kitomis priemonėmis. Jis nagrinėjo skirtingus požiūrius į socialinio laiko tėkmę ir apsisprendimą, kartu analizuodamas socialinės egzistencijos tikslą, pasverdamas individualaus rezultato ir socialinės tvarkos sąvokas. Abbotas diskutuoja pagrindinius socialinių mokslų, kaip moralinės veiklos, praktikos sunkumus, teigdamas, kad ji yra neišvengiamai morali, todėl turime kurti sudėtingesnes normatyvines teorijas nei dabartinis naiviai politinis normatyvizmas. Jo kuriama „procesinė sociologija“, apimanti įvairias disciplinas ir metodologijas, atveria naujas galimybes ieškoti konceptualių pagrindų griežtai procesiniam socialinio gyvenimo aiškinimui (Abbott 2016).

⁵ Filosofas L. Donskis, beje, stipriai paveiktas V. Kavolio literatūros kritikos tradicijos, savas filosofines ir kultūrologines įžvalgas kildinęs tiesiai iš grožinės literatūros kūrinių, kitados yra taip išsireiškęs: „Be grožinės literatūros mes liktume nesupratę ne tik Rusijos politinių dramų ir kitamųjų patirtų kančių, bet ir modernybės tamsiosios pusės, genialiai atvertos Vidurio Europos rašytojų tekstuose – į kampą įvarytos bejėgės, kenčiančios, bevardės ir beveidės būtybės Franzo Kafkos ir Roberto Musilio kūrinuose, totalitarinės sekimo, pažeminimo ir nuasmeninimo mašinos sutraiškyto žmogaus George'o Orwello distopijoje ar intymumo likučių, meilės ir privatumo visiškai netekusio individo Jevgenijaus Zamiatino ir Aldous Huxley'o perspėjimo romanuose“ (Donskis 2013).

aptariama nebūtinai remiantis objektyviais, racionaliais dėsningumais, bet apeliuojant į asmens išgyvenimus, kitaip tariant socialinė tikrovė subjektyvizuojama. Kitaip tariant, „išorinis pasaulis, visa supanti erdvė ir laikas Dostojevskio kūryboje suprantami kaip paskiro žmogaus sąmonės funkcijos, todėl rašytojas pasaulį savo tekstuose “mato” daugiausia personažų akimis“ (Beržaitė 2013).

Anot R. Rybelienės „Dostojevskio herojus, išprusęs ir vienišas miesto (ne natūraliai atsiradusio miesto, bet “sugalvoto” Petro I, todėl atsijusio nuo nacionalinės būties) žmogus, nuo pat pradžių nubrėžia ribą tarp “aš” ir “visi”. Apdovanotas išvalgiu protu ir analitiniais gebėjimais, jis sutelkia dėmesį į individualios būties paradoksus ir svarbiausias problemas. <...> Normaliems žmonėms jis nesuprantamas ir visada juokingas. Pernelyg “išlavėjusi sąmonė” ne padeda jam prisitaikyti prie realaus gyvenimo ir spręsti jo problemas, bet, priešingai, kliudo. Jis nuolat susipainioja neišsprendžiamuose prieštaravimuose ir atsiduria aklavietėje. Ši situacija jį žeidžia ir kelia amžinąjį įniršį. Neturėdamas savyje savosios egzistencijos pagrindo, jis negali suvokti savo žmogiškos dramos prasmės“ (Dostojevskis 2010, 398–399. Vertėjos ir sudarytojos paaiškinimai).

Dostojevskis „Užrašuose iš pagrindžio“ sukuria įsivaizduojamą (bet tikėtiną) žmogaus pasaulėvaizdį kai objektyvi tikrovė, nepatenkina asmens lūkesčių ir neatitinka jo sąmonėje susikurto tikrovės modelio, pasireiškia neįprasta laikysena, kuri traktuojant ją „normaliu žvilgsniu“ atrodo it psichikos ar elgesio sutrikimai. Viena iš pagrindinių „Užrašų“ herojaus idėjų kaip tik ir yra ta – kad žmogaus gyvenimo neįmanoma tvarkyti remiantis vien protu (ten pat, 397). Dostojevskis personifikuoja modernybės idėjas, pagrindinio veikėjo pagalba parodydamas ką jos reiškia žmogui, kokius konfliktus ir įtampas sukelia. Įdomu, kad praėjus daugiau nei pusantro šimto metui nuo novelės pasirodymo, šiandien ir vėl grįžtama prie šių klausimų kėlimo (Taylor 1996; Sacks 2021), t. y., bandoma išpauoti nūdienos moralės dilemas atsigręžiant būtent į modernybės laikmetį, ieškant paaiškinimo kaip ir kokius žmonijos psichologinius ir socialinius procesus, atvedusios iki nūdienos moralumo krizės, išjudino modernizacija?

Išryškinti pagrindžio žmogų

Pasaulinę šlovę Dostojevskiiui pelnė žinomiausios knygos, kaip antai „Nusikaltimas ir bausmė“ (1866), „Idiotas“ (1868), „Demonai“ (1872), „Jaunuolis“ (1875) ir „Broliai Karamazovai“ (1880). Tačiau būtent „Užrašuose iš pagrindžio“ (1864) buvo suformuoti metmenys idėjoms, kurias vėliau rašytojas detalizavo minėtuose veikaluose. Būtent čia galime išskaityti pagrindžio žmogaus – autoriaus žodžiais paradoksalisto (Dostojevskis 2010, 381) – kontūrus ir labiausiai koncentruotą modernizacijos kritiką. „Pagrindžio“ herojus tai Apšvietos epochoje išplitusios racionalumo ideologijos suformuotas knyginis žmogus, romantinis svajotojas priešpriešinamas veikliems naujosios – modernios – kartos atstovams, su kuriais tuo metu sietos ateities viltys, užsidaręs savo vidiniame „pagrindyje“, santykį su visuomenę kalibruojantis per konfliktą nes niekas jam nėra savaime suprantama.

Anot R. Rybelienės „Užrašuose“ Dostojevskis herojaus lūpomis polemizuoja su Černyševskio, kurį jis laikė jam nepriimtinos prancūzų švietėjų žmogaus koncepcijos

tęsėju „protingo egoizmo“ teorija, kad pagrindinis žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, veiklos motyvas yra racionalus suvokimas, kas jam naudinga. Prieštaraudamas švietėjų racionalizmui ir optimizmui, jis rašė, kad neįmanomas protingas asmenybės ir visuomenės susitarimas gyventi vadovaujantis principu „kiekvienas dėl visų ir visi dėl kiekvieno“, nes žmogui „vis atrodo iš kvailumo, kad tai kalėjimas ir kad savarankiškai geriau, nes – „visiška laisvė“. „Užrašų herojus pesimistiškai vertina civilizuotos visuomenės raidos perspektyvas, atmeta racionalizmą, atimantį iš žmogaus troškimus ir valios laisvę ir paverčiantį jį „fortepijono klavišu“, kuriuo gali groti kiti. Pasako jo, žmogaus prigimtis kur kas platesnė ir gilesnė, racionalistinės teorijos ją supaprastina. Žmogaus individualumą ir valios laisvę jis laiko didžiausiomis vertybėmis“ (Dostojevskis 2010, 398. Vertėjos ir sudarytojos paaiškinimai).

„Užrašuose iš pogrindžio“ Dostojevskis kalba apie progresą ir atskleidžia jo nevie-nalytiškumą. Jis kviečia atskirti industrinį/technologinį, socialinį ir moralinį progresą. Turėdamas tai omenyje, jis drąsiai teigia, jog nesvarbu kokį aukštą industrinį/technologinį bėpasieksime, kančia ir skurdas visada mus persekios:

Protas žino tik tai, ką spėjo sužinoti (kitko, ko gero, niekada ir nesužinos; tegu tai ir nepaguodžia, bet kodėl gi šito nepasakius?!), o žmogaus prigimtis veikia visa, viskuo kas joje yra, sąmoningai ir nesąmoningai, ir nors meluoja, bet gyvena.

<...> kai visi atsikratys kai kurių senų, blogų įpročių ir kai sveikas protas ir mokslas visiškai perauklės ir normaliai nukreips žmogaus prigimtį. Jūs įsitikinę, kad tada žmogus ir pats nustos savo valia klysti ir, taip sakant, noromis nenoromis nebenorės, kad jo valia skirtųsi nuo normalių jo interesų. Maža to: tada, sakote jūs, pats mokslas išmoks žmogų (nors, manding, tai jau prabanga), kad nei valios, nei kaprizų iš tiesų jis neturi, o ir niekada neturėjo, bet kad jis pats tēra nelyginant fortepijono klavišas arba vargonų kaištukas; ir kad, be to, pasaulyje dar yra gamtos dėsniai, taigi viską, daro visai ne savo noru, bet savaiame, pagal gamtos dėsnius.

Štai tada – tai vis jūs kalbate – įsivyras nauji ekonominiai santykiai, jau visiškai parengti ir apskaičiuoti su matematiniu tikslumu, taigi akimirksniu išnyks visokiausi klausimai, būtent todėl, kad į juos bus gaunami visi įmanomi atsakymai. Tada bus pastatyti křištolo rūmai [křištolo rūmai – laimingų socialistinės visuomenės žmonių ironizuojanti metafora, aut. past.] (Dostojevskis 2010, 282–285).

Dostojevskis kritikavo požiūrį, kad žmogaus laimę garantuoja socialinių problemų eliminavimas. Jis vienas pirmųjų suabejoja socioumo morale, nes jo manymu – moralė yra išimtinai individo prerogatyva. Sociumas gali palaikyti ir net aukštinti tam tikras vertybes, tačiau kiekvieno žmogaus konkretus pasirinkimas priklauso nuo jo apsisprendimo, kurį padiktuoja jo moralė. Na pavyzdžiui, visuomenė gali deklaruoti rūpesčio vieni kitais pareigas, tačiau elgtis nerūpestingai, nepaisant to deklaruojamų vertybių hierarchija gali likti nepakitusi, nes elgesio pasekmės skirtingai veikia individą ir visuomenę. Moderni visuomenė tai daugialypių procesų darinys, vienu metu apimdamas net ir egzistuojančias prieštaras išlieka funkcionalus. Tuo tarpu žmogus negali palaikyti tokios priešpriešos ir išlikti moraliai nuoseklus. Pasiduodamas socioumo tvarkai žmogus praranda savastį ir nebėra laisvas. Dostojevskis sako, kad tikrai laisvas gali būti tik tas, kuris išlieka moralei nuoseklus nepaisant aplinkinio spaudimo:

Aš žmogus ligotas... Aš piktas žmogus. Nepatrauklus aš žmogus. Aš manau, kad man skauda kepenis. Po teisybei, aš ne velnio nenučiuoju apie savo ligą ir nežinau tiksliai, ką man skauda. Aš nesigydu ir niekada nesigydžiau, nors mediciną ir daktarus gerbiu. Be to, aš dar ir baisiai prietaringas; na, bent jau tiek, kad gerčiau mediciną. (Aš pakankamai išsilavinęs, kad nebūčiau prietaringas, tačiau aš prietaringas).

Aš kiekvieną minutę suvokdavau turįs didžiulę daugybę tam visiškai priešingų elementų. Aš jaučiau, kad jie taip ir knibžda manyje, tie priešingi elementai. Aš žinojau, kad visą gyvenimą jie manyje knibždėjo ir laukan iš manęs prašėsi, bet aš jų neleidau, neleidau, tyčia neleidau laukan. Jie kankino mane, kad net susigėsdavau, konvulsijas man sukeldavo – ir galiausiai man nusibodo, kaip nusibodo! (Dostojevskis 2010, 262).

Modernus žmogus yra blaškomas prieštarų siekinių: viena vertus, jame tebekužda vidinė nuojauta, tarytum moralinis kompasas kaip reikia elgtis, tačiau kita vertus, jis jau jaučia disciplinuojantį sociumo žvilgsnį primygtinai nurodantį jo vietą pagal turimą socialinį statusą, netgi priverčiantį abejoti sava išmintimi, paisyti visuomeninės – racionališkos – išminties ir laikytis subordinacijos hierarchinėje sociumo vertikalėje. Šiame kontekste kaip atsakas visuomenės modernizacijai iškyla pagrindžio žmogus, kuris nepaklūsta modernios visuomenės standartams, tačiau remiasi kiekviename asmenyje glūdinčiu **vidiniu** žmogumi. Anot autoriaus, moderni visuomenė imasi transformuoti vidinį žmogų į funkcinį žmogų, dėl ko asmuo arba priverstas gyventi nuolatiniam konflikte, nuolatinėse dvejonėse, kurių negali nei įveikti, nei išvengti, arba stoti opozicijon ir tapti modernėjančios visuomenės maištininku.

Pasak Josepho Franko (Frank 1961, 5) Dostojevskis manė, kad visuomenė savaime nėra gera ar bloga. Jis stengėsi parodyti, jog kiekvienas žmogus gali pasielgti gerai ar blogai. Tačiau šis elgesys labiau priklauso nuo vidinių, o ne išorinių aplinkybių. Atitinkamai, siekiant pilniau suprasti žmogaus būtį, mums reikia kitokio žvilgsnio: ne tokio, kuris žiūrėdamas į žmogų matytų jo funkcijas, padėtį socialinėje hierarchijoje ar išpildytus vaidmenis, bet jo veidą, nelygu vidinio žmogaus atšvaitus. Tokio, kuris leistų suprasti vidinius žmogaus išgyvenimus, atitinkamai paaiškinančius ir jo pasirinkimus:

Kuo geriau aš suvokdavau gėrį ir visa tai, kas „gražu ir kilnu“, tuo giliau klimpau į purvą ir tuo lengviau galėjau visai į jį nugrimzti. Tačiau svarbiausia, kad visa tai tarytum neatsitiktinai buvo manyje, tarytum taip ir turėjo būti. Tarytum tai buvo pati normaliausia mano būseną, o visa ne liga ir ne klianda, taigi galiausiai man ir noras praėjo kovoti su šia klianda. Baigėsi tuo, kad aš vos nepatikėjau (o gal ir iš tiesų patikėjau), kad tai, ko gero, ir yra normali mano būseną.

Aš gėdijausi, kad (netgi, galimas daiktas, ir dar gėdijuosi); būdavo net taip, jog jausdavau kažkokį slaptą, nenormalų, niekšingą malonumėlį sugrįžti, būdavo, bjauriausiai Peterburgo naktį į savo kampą ir ypač aiškiai suvokti, kad šit ir šiandien vėl padariau niekšybę, kad to, kas padaryta, jau niekaip neatšauksi, ir širdyje, slapta, graužti, graužti save dėl to dantimis, krintis ir būti save taip, kad kartėlis, galiausiai virsdavo kažkokia gėdinga, nelemta saldybe ir galiausiai – tikru, dideliu malonumu! (Dostojevskis 2010, 266–267).

Dostojevskis „Užrašuose iš pagrindžio“ atskleidžia modernizacijos apkrovą žmogui, būtent vidinio žmogaus likimo perspektyvoje. Keičiantis šimtmečius galiojusiai tradicinei tvarkai, neįmanoma išvengti egzistencinių pasekmių. Moderni tvarka reikalauja

kitokio prisitaikymo. Nuvainikavus autoritetą ir tradicines vertybes, žmogus siekdamas susigaudyti naujoje santvarkoje, priverstas arba pasitikėti naujosios tvarkos imperatyvais, arba asmeniškai nerti į detales ir svarstyti ne tik kiekvieną laikmečio naujovę, bet ir savo vidinį žmogų. Nuojauda, kuria seniau jis galėjo pasitikėti, šiandien tampa išbandymų ir paranojos šaltiniu. Įtampa kyla nebe iš asmeninio pasirinkimo susiduriant su tradicine **blogio** ar **gėrio** opozicija. Įtampa kyla iš asmenybės autentiškumo krizės: vidinio žmogaus akistatos su dominuojančiais kultūriniais imperatyvais. Tai kuo žmogus jaučiasi esąs ir tai kaip jį traktuoja aplinka. Literatūros išminčius kalba apie žmoguje slypinčius „priešingus elementus“, „visą gyvenimą knibždančius ir laukan besiprašančius“, „kurie kankina, gėdina ir net konvulsijas sukelia“, kurie vargina žmogų, tačiau kartu teikia savigarbos ir tvirtumo, jog asmuo neprivalo dėl to atgailauti visuomenės akyse (Dostojevskis 2010, 264). Dostojevskis imasi svarstyti modernaus sociumo ir vidinio žmogaus ryšį abejodamas ar modernybė sugebės suteikti „širdį“ sociumui ar naujosioms institucijoms, tačiau jis neabejoja didžiuliu naujosios tvarkos spaudimu žmogui ir neišvengiamomis pasekmėmis jo patirčiai. Dostojevskis parodo, jog neretai jų trajektorijos esti konfliktuojančios, netgi priešingos, dėl ko vidinis žmogus yra priverstas slinktis į pagrindį:

Niekšingas, žemas troškimas atsimokėti skriaudikui tuo pačiu blogiu gal joje knibžda net dar niekšingiau negu l'homme de la nature et de la verite, nes l'homme de la nature et de la verite dėl įgimto kvailumo laiko savo kerštą tiesiog teisingumu; o pelė dėl išlavėjusios sąmonės neigia čia teisingumą. Pagaliau prieinama prie paties reikalo, prie paties keršijimo akto. Nelaimingoji pelė, be vienos pradinės niekšybės, jau spėjo pridaryti aplink save tiek kitų niekšybių klausimų ir abejonių pavidalu, kad nori nenori aplink ją susikaupia kažkokia pražūtinga pliuza, kažkoks dvokiantis purvas, susidedantis iš jos abejonių, jaudulių ir, galiausiai, spjūvių, kuriais ją apipila natūralūs ir veiklūs žmonės, iškilmingai sustoję aplinkui kaip teisėjai ir diktatoriai ir kvatojantys iš jos, kiek gerklė išneša. <...> Ten, savo šlykščiaime, dvokiančiame pogrindyje, mūsų įskaudinta, pripliekta ir išjuokta pelė iškart persiima šaltu, tulžingu, ir svarbiausia, amžinu pykčiu. Istisus keturiasdešimt metų prisimins iki paskutinių, pačių gėdingiausių smulkmenų savo nuoskaudą ir kiekvieną sykį pridės nuo savęs dar gėdingesnių smulkmenų, tužmingai erzindama ir kurstydama save savo pačios fantazijomis. <...> Ko gero, ir keršyti pradės, bet kaip nors priešokiais, mažmožiais, iš užkrosnio, inkognito, netikėdama nei savo teise keršyti, nei kad kerštas pavyks ir iš anksto žinodama, kad dėl visų savo bandymų atkeršyti pati iškentės šimtą kartų daugiau nei tas, kuriam keršija, o tas, ko gero, nė nepajus. <...> Bet kaip tik šita šalta, šlykšti pusiau neviltis, pusiau tikėjimas, šitas sąmoningas pasilaidojimas iš sielvarto, pogrindyje keturiasdešimčiai metų, šita atkakliai sukurta ir vis dėlto abejotina padėtis be išeities, visa šita nepatenkintų troškimų, įsiskverbusių į sielą, tulžis, visa šita dvejonių, amžiams priimtų sprendimų ir po akimirkos vėl prasidedančio atgailavimo karštligė ir yra to keisto malonumo, apie kurį kalbėjau, syvai (Dostojevskis 2010, 269–271).

RyškJantiems modernios visuomenės bruožams, t. y., besiformuojančiai socialinei stratifikacijai, socialinių vaidmenų kristalizacijai ir jų hierarchijoms, Dostojevskis prieš pastato moralines kategorijas - nuolankumą, atlaidumą, pagarbą ir meilę. Vienintelė apysakos vieta, kurioje pagrindinis veikėjas išvengia jam būdingo prieštaravimo yra jo „moralizuojantis“ monologas Lizai (VI sk.), nors novelės pabaigoje jis neišvengia

to prieštaravimo ir nepaisant, jog jame kirba prieštaraujantys jausmai, jis „skaudančia širdim“ vis tik įžeidžia Lizą. Aptardamas moksladraugio Zverkovo išlydėtuves (III–V sk.) autorius parodo, jog pagrindžio žmogaus savigarbos etosas pasmerktas susidurti su naujojo socialinio taisyklėmis, aplinka, kurioje tarpsta konkurencija, savanaudiškumas, išnaudojimas, intrigos ir t.t. Visuomenė, pirmenybę teikianti socialinių normų viršenybei ir socialinių vaidmenų hierarchijai, pagrindžio žmogų neišvengiamai traktuos kaip pajuokos objektą, nes atsisakymas gyventi pagal galiojančias taisykles yra pernelyg įžeidžiantis. Socialinėje normų hierarchijoje būti už socialinio ribų yra blogiau nei būti veidmainiu.

Pagrindinis žmogus, tai asmuo besivadovaujantis vidiniu žmogumi (tuo ką Kavolis vadino vidiniu impulsu), atramos ieškantis ne visuomenės standartuose, bet moralės kategorijose. Tai maištininkas kvestionuojantis ne tik socialinio kismo tendencijas, bet ir beįsigalintį objektyvizmą, tarsi subjektyvi žmogaus patirtis ir iš čia kylanti moralė nustoja prasmės. Pagrindžio žmogaus emocionalumas modernioje tvarkoje atrodo ekstatiskai ir chaotiškai. Tačiau iš tiesų jam svarbios išliekamosios vertybės ne tiek savo reikalingumui kiek istoriniams dėsningumams pagrįsti:

Juk žmogus kvailas, fenomenaliai kvailas. Tai yra jis nors ir visai nekvailas, bet jau užtat toks nedėkingas, kad tokio ir ieškodamas nesurasi. <...> kodėl jie būtinai įsivaizdavo, kad žmogui reikalingas būtinai protingas ir naudingas noras? Žmogui reikalingas – vien tiktai savarankiškas noras, kad ir kiek tas savarankiškumas atsieitų ir kad ir prie ko privestų. Na, ir noras juk velniai žino...

<...> na, jeigu išties kada nors suras visų mūsų norų ir kaprizų formulę, tai yra nuo ko jie priklauso, pagal kokius būtent dėsnius kyla, kaip būtent plinta, ko siekia tokiu ir tokiu atveju ir t.t., tai yra tikrą matematinę formulę, - tai juk tada žmogus iškart, ko gero, ir paliaus norėti, ir dar, ko gero, tikrai paliaus. Na, kaip čia norėsi norėti pagal lentelę? Maža to: iš žmogaus tučiuojau jis pavirs vargonų kaištuku ar kažkuo panašaus; nes kas gi yra žmogus be troškimų, be valios ir be norų, jei ne vargonų kaištukas? (Dostojevskis 2010, 283–284).

Pagrindinis gyvenimas nėra „alternatyvus“ gyvenimo būdas ar gyvenimas „savame pasaulyje“. Tai drąsus, bet atsakingas ėjimas į pasaulį nebijant klaidų ir pripažįstant savo netobulumą. Kartu tai nėra savojo teisingumo ar neklystamumo manifestavimas, veikiau tai liudijimas apie prisiimtojo etoso prasmingumą, savotiška nuoroda į išlaisvinančią galią turintį moralinio nuoseklumo ilgesį. Pagrindinis gyvenimas suteikia asmeninės laikysenos sukalibravimo bei visuomeninių nuostatų perkeitimo galimybę, parodydamas kaip galima priimti pasaulio iššūkius ar sunkumus bei gyventi neprarandant savęs:

Matot: protas, ponai, yra geras dalykas, tai neginčijama, tačiau protas yra tik protas ir patenkina žmogaus gebėjimą protauti, o noras yra viso gyvenimo pasireiškimas, tai yra viso žmogaus gyvenimo, apimančio ir protą, ir visus knietulius. Ir nors šitaip pasireiškiantis mūsų gyvenimas dažnai atrodo šlamštas, bet vis dėlto tai yra gyvenimas, o ne kvadratinės šaknies ištraukimas. Žmogus tam ir gyveną, kad patenkintų gebėjimą gyventi, o ne vien tik gebėjimą protauti.

Ką žino protas? Protas žino tik tai, ką spėjo sužinoti (kitko, ko gero, niekada ir nesužinos; tegu tai ir nepaguodžia, bet kodėl gi šito nepasakius?), o žmogaus prigimtis veikia visa, viskuo, kas joje yra, sąmoningai ir nesąmoningai, ir nors meluoja, bet gyvena (Dostojevskis 2010, 285).

Plėtodamas vidinio žmogaus ir aplinkos konfliktus, nelygu – moralinės kultūros briaunas, ir supriešindamas dominuojančias visuomenės nuostatas su herojaus moraliniu „nestandartiškumu“, rašytojas atveria esminius žmogaus buvimo visuomenėje įtampas taškus, kartu išreikšdamas savo kritinį požiūrį į modernizmą. Dostojevskis provokuoja, bet nesiekia šokiruoti, veikiau jis kvestionuoja perdėm entuziastingą naujosios tvarkos viltį padaryti visuomenę laimingą iškeliant sociumą į avansceną, o vidinį žmogų nustumiant į užkulius. Tarsi modernizmo šviesos žmogus yra tiek apakintas, jog nebetenka šimtmečius buvusios stiprybės – istorinės regos, žmonijos raidos orientyro.

Dostojevskio ir jo amžininkų modernizacijos samprata

Modernybės poveikio kasdieniniam pasauliui kritika užima svarbią vietą ne tik filosofijos (Taylor 1996; Arendt 2005,), bet ir sociologijos (Giddens 1991; Beck 1992; Inglehart, Welzel 2005) bei kultūrologijos (Habermas 2002; Bauman 2000; Weil 2015) tradicijose.

Didieji mąstytojai E. Durkheimas, M. Vėberis, K. Marksas ir kt. tyrinėjo modernios tvarkos nuostatų ir žmogaus kasdienio elgesio ryšį bei kaip šis ryšys kinta įsigalint modernybei ir skaldant tradicinę, ilgus šimtmečius vyravusią, tvarką. Gana simboliška tai, jog sociologinė vaizduotė jiems leido suprasti, kad moralinėmis nuostatomis neparemtos socialinės kategorijos nebus pajėgios išlaikyti stabilumo visuomenėje, todėl reikės naujų, neregėtų institucijų bei naujų socialinės kontrolės mechanizmų, tokiai tvarkai palaikyti. Atitinkamai, jie kalbėjo apie neišvengiamus žmonijos iššūkius – autentiškumo krizę (Durkheimas), susvetimėjimą (Marksas), „geležinio narvo“ instrumentalumą (Vėberis), ir t.t. visa tai, kas Dostojevskio požiūriu – uždeda apynasrį žmogaus laisvei ir autentiškumui:

Jeigu jūs pasakysit, kad ir visa tai galima apskaičiuoti pagal lentelę, ir chaosą, ir tamsą, ir praeiksmą, taigi jau vien galimybė iš anksto apskaičiuoti viską sustabdys ir protas pasieks savo, - tai žmogus tokiu atveju tyčia pasidarys bepročiu, kad netūrėtų proto ir pasiektų savo.

Štai jūs, pavyzdžiui, norit atpratinti žmogų nuo senų įpročių ir pataisyti jo valią pagal mokslo ir sveiko proto reikalavimus. Tačiau iš kur jūs žinot, kad žmogų ne tik galima, bet ir reikia taip pakeisti? Kuo remdamiesi jūs darote išvadą, kad žmogaus norui būtinai reikia pasitaisyti? Žodžiu, iš kur jūs žinot, kad žmogui šitai tikrai bus naudinga? Ir, kad jau pasakytume viską iki galo, kodėl jūs taip tvirtai įsitikinę, kad nespriešianti tikriesiems, normaliems naudingiems dalykams, kuriuos garantuoja proto argumentai ir aritmetika, iš tiesų žmogui visada naudinga ir yra visos žmonijos dėsniš? (Dostojevskis 2010, 288–289).

Rašytojas diskutuoja vertybių hierarchijos ir vertybinio nuoseklumo klausimus, konkrečiai jį domina – kodėl garbė yra itin aukštai reitinguojama visuomenės požiūriu, tačiau užima gana žemą vietą asmeninėje laikysenoje?⁶ Modernioji tvarka skatina asmeninės naudos nepriešinti visuomenės interesams, Dostojevskis klausia – ar tai įmanoma? Ar

⁶ Galima prisiminti jau minėto Zverkovo prieštarinę apibūdinimą, kuriame pagrindinio veikėjo prisimini-muose jis iškyla kaip aukštuomenės atstovas (vėliau tapęs karininku), pelnęs aplinkinių pagarbą, bet šalia atveriamas jo žeminantis ir išnaudotojiškas požiūris į paprastus žmones dėl kurio jis netenka pagrindinio veikėjo pagarbos (ten pat, 316–317).

asmeniškumo išsižadėjimas vardan visuomeninio intereso pagerins visuomenės tvarką? Kodėl deklaruojame „kilnias“ vertybes, bet visai kitaip elgiamės kasdienybėje? Konceptualias savo išvalgas jis plėtojo per savo personažų egzistencinius vingius, nuolat klausdamas – ar įmanoma išlikti nuosekliu žmogumi modernioje visuomenėje? Kas lemia laisvanorišką pasirinkimą įsipareigoti tam tikrai vertybinei laikysenai ir nuosekliai to laikytis?

Dostojevskis formuluoja fundamentalų priekaištą modernybei – jei nuoširdumas, atvirumas ir drąsa yra svarbiausi ir gerbiausiai charakterio bruožai, kodėl naujoji visuomenė nesugeba užtikrinti sisteminės šių bruožų reprodukcijos kasdieninės elgsenos lygmenyje?

Apžvelgiant Dostojevskio „literatūrinės programos“ nuostatas, galima matyti, jog autoriui labai svarbios modernizacijos pasekmės žmogaus savivokai ir būčiai. Rekonstruojant Dostojevskio literatūrinį problemų aptarinimą būtų galima sakyti, kad modernizaciją jis suprato ganėtinai pesimistiškai ir negatyviai. Modernizacijos procesą traktavo tarsi nesibaigiantį pasityčiojimą iš žmogaus ir visų jo tiesų subjektyvumo (Frank 1961; Лесевицкий 2013). Dostojevskis kritikavo modernizacijos poveikį individo „išlaisvinimui“ remdamasis žmonijos istorinės psichologijos aspektu. Kritiką jis nukreipė į modernizacijos atneštą individo patirties suskaldymą: naujų tradicijų gimimą ir socialinių vaidmenų pasidalinimą bei iš to plaukiantį moralinį nenuoseklumą, veidmainiškumą; naujos biurokratijos (modernųjų institucijų) formavimąsi, modernaus darbo pasidalijimo formuojamų ekonominių, politinių, socialinių hierarchijų radimąsi ir iš to plaukiantį nereikalingą, susvetimėjusį, ryšį su vidiniu žmogumi praradusį asmenį:

Jumyse yra ir tiesos, tačiau jumyse nėra tyrumo; jūs iš pačios niekingiausios garbėtroškos ištraukiate savo tiesą ir ją demonstruojate, užtraukiate jai gėdą, nešate ją į prekyvietę... Jūs iš tikrųjų norite kažką pasakyti, bet iš baimės slepiate paskutinį savo žodį, nes jums stinga ryžto jį pasakyti, esate bailūs akiplėša. Jūs giriatės sąmone, bet jūs tik dvejojate, nes nors jūsų protas ir veikia, tačiau jūsų širdis aptemdyta sugedimo, o be tyros širdies – nebus tikros, teisingos sąmonės. Ir koks jūs įkyrus, kaip jūs peršatės, kaip jūs maivotės! Melas, melas ir melas! (Dostojevskis 2010, 295).

Kas daro Dostojevskį unikaliu beužgimstančio moderniojo pasaulėvaizdžio akivaizdoje, tai įsitikinimas, jog žmogaus būties neįmanoma paaiškinti išimtinai visuomeniniais reiškiniiais. Rašytojas gina idėją, jog žmogus yra daugiau nei visuomenė. Nors žmogus sėkmingai reiškiasi socialiniuose procesuose – kaip veikėjas, agentas, tačiau dar yra ir vidinis „aš“, kuris sociumui pilnai neatsiskleidžia. Tyrinėjant žmogų objektyviai, negalima paaiškinti žmogaus subjektyvumo. Modernaus mokslo požiūriu (pvz., sociologija, psichologija, ekonomika, biologija, genetika ir t.t.) žmogus ima tapti įvairiausių – gamtos ir visuomenės – determinantų padariniu. Būtent tokiam pasaulėvaizdžiui Dostojevskis nepitaria, prieš pastatydamas kitokią asmens sampratą: asmens – pasižyminčio laisvu mąstymu, įgimta nuovoka ir atsakomybe. Toks žmogus suvokia savo istoriškumą sąmoningai formuodamas atvirumu ir nuoširdumu paremtą distanciją su aplinka ir laikmečio ypatybėmis, tačiau prisiimdamas atsakomybę už savo pasirinkimus. Dostojevskio pri-

statoma žmogaus samprata remiama vidiniais, moraliniais imperatyvais, o ne modernios tvarkos padiktuotais elgesio standartais⁷.

Dostojevskis kvestionuoja prielaidą tarsi dalyvavimas sociume būtų savaime suprantamas. Jis sutinka, jog tai yra neišvengiama, tačiau tai reikalauja pastangų. Eventualiai žmogus arba priima modernybės tvarką arba ją atmeta, tačiau tai gali vykti kritiškai ir nekritiškai. Žmogus gali gimti modernioje visuomenėje ir dominuojančią tvarką priimti kaip natūralų vyksmą, ir tuomet formuoti savąją pasaulėžiūrą (t. y., nuostatų prioritetai brandinami sąveikoje su visuomenėje dominuojančiomis vertybėmis). Bet, žmogus išlaisvinęs savo vidinį impulsą gali formuoti savąją pasaulėžiūrą kvestionuodamas modernios tvarkos vyksmą kaip natūralų ir savaime suprantamą (t. y., nuostatų prioritetai brandinami sąveikoje su vidiniu žmogumi). Dostojevskis kviečia apmąstyti dalyvavimą sociume per žmogaus laisvės prizmę, pastarajai išryškinti pasitelkdamas vidinio žmogaus provaizdį.

Ir kodėl jūs taip tvirtai, taip iškilmingai įsitikinę, kad tikrai viena yra normalu ir pozityvu – žodžiu, vien tik tai gerovė naudinga žmogui? Ar neklysta protas dėl to, kas naudinga? Juk galbūt žmogus mėgsta ne vien gerovę? Galbūt jis lygiai taip pat mėgsta kentėti? Galbūt kančia jam yra naudinga, lygiai taip pat kaip gerovė? O žmogus kartais baisiai mėgsta kentėti, net aistringai, ir tai faktas. <...> Krištolo rūmuose ji nė neįsivaizduojama: kančia yra abejonė, yra neigimas, o kokie čia krištolo rūmai, kuriuose galima sudvejoti? Ir vis dėl to, aš įsitikinęs, kad tikros kančios, t. y., griovimo ir chaoso, žmogus niekada neatsižadės. Kančia – juk tai vienintelė sąmonės priežastis (Dostojevskis 2010, 291).

Dostojevskis revizuoja modernios visuomenės organizavimosi principus: racionaliai suponuojamai sociumo vertybių hierarchijai prieš pastatydamas iš žmogaus vidaus plaukiančias moralines kategorijas. Jis kvestionuoja vieną iš modernizmo ašių – progreso pažadą įveikti žmogaus subjektyvumą sukuriant universaliai laimingą visuomenę, kaip atsaką išskeldamas tokio „racionalumo“ atsisakymo ir atsakomybės už asmeninius pasirinkimus prasmę, net jei tai reikštų kentėjimą. Dostojevskio pogrindžio žmogus laimės ieško laisvės keliu. Toks dalyvavimas sociume yra sunkus, varginantis ir priimtinas ne visiems, neatitinkantis modernios visuomenės standartų, tačiau susiduriantis su didžiuliu spaudimu paklusti sociumui.

Apibendrinimas

Pasiremdamas pogrindžio žmogaus prototipu, Dostojevskis kritikuoja modernųjį racionalizmą, gindamas žmogaus laisvę elgtis pagal savo laimės ir moralinės atsakomybės supratimą. Rašytojo plėtojama modernizacijos kritika nukreipta prieš visišką žmogaus objektyvizaciją, išimtinai apibrėžiamą modernios tvarkos standartais, tuo tarpu prigimtine moralę paliekant visuomeninio gyvenimo paribyje. Savo kūriniuose modernizaciją jis kritikavo kaip nežabotos galios mechanizmą, įkalinantį deterministiniame sociumo narve ir

⁷ Įdomu tai, kad net ir šiandien, kuomet modernus ir racionalus pasaulėvaizdis yra dominuojantis, vidiniai standartai ir moralinė pajauta neretai tampa pavyzdinio elgesio standartu, ypatingai tuomet, kai socialinis spaudimas įgauna destruktivias formas, pvz., disidentiniai judėjimai sovietmečiu ir t.t.

užgniauziantį vidinį žmogų. Tokiam požiūriui Dostojevskis prieš pastato paprastą teiginį – laisvu mąstymu, įgimta nuovoka ir asmenine atsakomybe bei nuoširdumu pasižymintis žmogus visada išliks iššūkiu tiek unifikuojančioms jėgoms, tiek ir naujajai visuomenei⁸.

Pagrindžio žmogus modernybėje atrodo paradoksaliai, nes kvestionuoja kiekvieną moderniam žmogui savaimė suprantamą visuomeninio gyvenimo tvarkos nuostatą, bet ir prieštarauja sociumui kaip aukštesnės būties formai. Modernus požiūris sako, kad būtent sociumas įgalina socialinę tvarką ir įprasmina kiekvieną žmogų (sociumas lieka gyvybingas, net jei nelieka žmogaus) (Harari 2015). Tuo tarpu Dostojevskis gina idėją, jog žmogaus būties forma yra lygiavertė, o gal ir svarbesnė (nes juk be žmogaus neįmanomas joks sociumas). Sociologiniu požiūriu pagrindinis žmogus iškyla kaip parankus analitinis matas modernios visuomenės rigidiškumui bei priklausomybei nuo endoksinų teiginių aptarti.

Literatūra

- Abbott, A. (2016). *Processual Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt, H. (2005). *Žmogaus būklė*. ALK: Margi raštai Publ.
- Bachtin, M. (1996). *Dostojevskio poetikos problemos*. ALK: Baltos lankos.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.
- Baranova, J. (2004). Emmanuelio Levino *désintéressement* samprata kaip filosofinė Fiodoro Dostojevskio *kaltės* sampratos interpretacija. *LOGOS*, 40, 196–213.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage.
- Beržaitė, D. (2013). *Dostojevskio skaitiniai. Apysakos „Užrašai iš pagrindžio“ studija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Červinskienė, E. (2004). *Dostojevskis*. Vilnius: Margi raštai.
- Diskusija. (2009). „Literatūros sociologija glūdi pačioje literatūroje“. *Colloquia*, 23, 143–153.
- Durkheim, E. (2001). *Sociologijos metodo taisyklės*. ALK: Vaga.
- Dostojevskis, F. (2010). *Apysakos*. I tomas. Vilnius: Margi raštai.
- Donskis, L. (2013). *Politika, humoras ir pramogos užmaršties amžiuje*. <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/1-donskis-politika-humoras-ir-pramogos-uzmarsties-amziuje.d?id=61321943> (2022 04 25).
- Frank, J. (1961). Nihilism and “Notes from Underground”. *The Sewanee Review*, 69 (1), 1–33.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. London: Polity Press.
- Habermas, J. (2002). *Modernybės filosofinis diskursas*. ALK: Alma Littera.
- Harari, N.Y. (2015). *Sapiens: A Brief History of Humankind*. New York: Harper.
- Harrison, L. (2016). *Archetypes from Underground. Notes on the Dostoevskian Self*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
- Inglehart, R. and Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jokubaitis, A. (2019). *Politinis idiotas*. Vilnius: Tyto alba.
- Kavolis V. (1998). *Civilizacijų analizė*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kavolis, V. (1970). Modernistika ir jos pagrindis. *Metmenys*, 20.
- Kiseliūtė, I. (2020). *Naujosios ekonominės kritikos taikymo strategijos. F. Dostojevskio atvejis* [daktaro disertacija]. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

⁸ Čia galima prisiminti tiek paties autoriaus žodžius: „Todėl, pirmiausia kaltas, kad aš protingesnis už visus, kurie mane supa. (Aš visą laiką laikau save protingesniu už visus, kurie mane supa ir kartais, ar patikėsite, netgi šito gėdijausi. Šiaip ar taip, aš visą gyvenimą žiūrėjau kažkaip į šalį ir niekada negalėjau žiūrėti tiesiai į akis.)“ (Dostojevskis 2010, 268); tiek Dostojevskio veikalų apžvalgininką ir įžvalgų tyrėją J. Franką, kur jis sako, kad rašytojas „Užrašais“ kovoja su iracionalumu bei perauklėjamąja socialine veikla (Frank 1961, 3).

- Levinas, E. (1994). *Etika ir begalybė*. ALK: Baltos lankos.
- Nisbet, R.A. (2000). *Sociologijos tradicija*. ALK: pradaai.
- Panin, S. (2017). (Book Review) Lonny Harrison. Archetypes from Underground. Notes on the Dostoevskian Self. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2016. 206 pp. *Correspondences: Journal for the Study of Esotericism*, 5, 117–120.
- Sacks, J. (2021). *Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais*. Vilnius: Tyto Alba.
- Taylor, Ch. (1996). *Autentiškumo etika*. ALK: Aidai.
- Weil, S. (2015). *Sunkis ir malonė*. Katalikų pasaulio leidiniai.
- Лесевицкий, А.В. (2013). Психосоциологический дискурс Ф. Достоевского в романе «Записки из подполья». *Политика, государство и право*, 7. <http://politika.snauka.ru/2013/07/873> (2022 04 25)

References

- Abbott, A. (2016). *Processual Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt, H. (2005). *Žmogaus būklė*. [The human condition]. ALK: Margi raštai Publ.
- Bachtin, M. (1996). *Dostojevskio poetikos problemos*. [Problems of Dostoevsky's poetics]. ALK: Baltos lankos Publ.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.
- Baranova, J. (2004). Emmanuelio Levino *désintéressement* samprata kaip filosofinė Fiodoro Dostojevskio *kaltės* sampratos interpretacija. [Emmanuel Levinas' Concept of *désintéressement*: A Philosophical Interpretation of Fyodor Dostoevsky's Concept of Guilt]. *LOGOS*, 40, pp. 196–213.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage.
- Beržaitė, D. (2013). *Dostojevskio skaitiniai. Apsakos „Užrašai iš pogrindžio“ studija*. [Readings on Dostoevsky. The study of *Notes from the Underground*]. Vilnius: Vilnius University Publ.
- Červinskienė, E. (2004). *Dostojevskis*. [Dostoevsky]. Vilnius: Margi raštai Publ.
- Diskusija. (2009). „Literatūros sociologija glūdi pačioje literatūroje“. [The sociology of literature lies in literature itself]. *Colloquia*, 23, pp. 143–153.
- Durkheim, E. (2001). *Sociologijos metodo taisyklės*. [The Rules of Sociological Method]. ALK: Vaga Publ.
- Dostojevskis, F. (2010). *Apsakos*. I tomas [Dostoevsky, F. Short stories. I vol.]. Vilnius: Margi raštai Publ.
- Donskis, L. (2013). *Politika, humoras ir pramogos užmaršties amžiuje*. [Politics, Humor and Entertainment in the Age of Oblivion]. Available at: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/l-donskis-politika-humoras-ir-pramogos-uzmarsties-amziuje.d?id=61321943> (Accessed: 25 April 2022).
- Frank, J. (1961). Nihilism and “Notes from Underground”. *The Sewanee Review*, 69 (1), pp. 1–33.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. London: Polity Press.
- Habermas, J. (2002). *Modernybės filosofinis diskursas*. [The Philosophical Discourse of Modernity]. ALK: Alma Littera Publ.
- Harari, N.Y. (2015). *Sapiens: A Brief History of Humankind*. New York: Harper.
- Harrison, L. (2016). *Archetypes from Underground. Notes on the Dostoevskian Self*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
- Inglehart, R. and Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jokubaitis, A. (2019). *Politinis idiotas*. [The Political Idiot]. Vilnius: Tyto alba Publ.
- Kavolis V. (1998). *Civilizacijų analizė*. [Civilizational Analysis]. Vilnius: Baltos lankos Publ.
- Kavolis, V. (1970). Modernistika ir jos pogrindis. [Modernism and its underground]. *Metmenys*, 20.
- Kiselūūtė, I. (2020). *Naujosios ekonominės kritikos taikymo strategijos. F. Dostojevskio atvejis* [daktaro disertacija]. [Strategies of Application The New Economic Criticism. F. Dostoevsky's case]. Ph.D. Thesis. Vilnius: Vilniaus universiteto Press.
- Lesevitskii, A.V. (2013). Психосоциологический дискурс Ф. Достоевского в романе “Записки из подполья”. *Политика, государство и право*, 7. [Psychosocial discourse F. Dostoevsky's novel “Notes from Underground”. *Politics, State and Law*, 7]. Available at: <https://politika.snauka.ru/2013/07/873> (Accessed: 25 April 2022).
- Levinas, E. (1994). *Etika ir begalybė*. [Ethics and Infinity]. ALK: Baltos lankos Publ.
- Nisbet, R.A. (2000). *Sociologijos tradicija*. [The Sociological Tradition]. ALK: pradaai Publ.

- Panin, S. (2017). (Book Review) Lonny Harrison. Archetypes from Underground. Notes on the Dostoevskian Self. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2016. 206 pp. *Correspondences: Journal for the Study of Esotericism*, 5, pp. 117– 120.
- Sacks, J. (2021). *Moralė. Bendrasis gėris permainų laikais*. [Morality: Restoring the Common Good in Divided Times]. Vilnius: Tyto Alba Publ.
- Taylor, Ch. (1996). *Autentiškumo etika*. [The Ethics of Authenticity]. ALK: Aidai Publ.
- Weil, S. (2015). *Sunkis ir malonė*. [Gravity and Grace]. Katalikų pasaulio leidiniai Publ.